

ТИЛДЕГИ ЛЕКСИКАЛЫК БИРДИКТЕР: МАҢЫЗЫ, МҮНӨЗҮ, ФУНКЦИЯСЫ

ЖУМАГУЛ КЫЗЫ АЙНУРА

Н. Исанов атындагы КМКТАУ, окутуучу

Коом пайда болгондон тарта, анын өнүгүү процессинине ылайык жаңы сөздөрдүн жаралышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Адам турмушунда аңдалып-түшүнүлүп кабыл алынган заттар, кубулуштар, окуялар, көрүнүштөр, белгилер, кыймылдар белгилүү бир тилдик аталыштарга ээ болуп турат. Конкреттүү жана абстракттуу мындай түшүнүктөрдүн өз ара байланышы, карым-катышы лексикалык жана семантикалык жаңы-жаңы маанилерди жаратпай койбойт. Адам аң-сезимине таасир эткен түшүнүктөр белгилүү бир атоолорго ээ болуу менен, өз табияттарына жараша бир ыңгай чен-өлчөмдөргө бириктирилет, типтештирилет, классификацияланат. Ошону менен катар, тилдеги ал сөздөр кандайдыр өз алдынчалуулукка ээ болгону менен, бири-бирисиз жашай албайт, бири-бирисиз байланыш-катыш куралы болуудан калат, бири-бирисиз сөз статусун шарттай албайт. Минткенибиздин жөнү бар. Маанилик түрү боюнча кайсы типке кирген сөз болбосун, кырдаалга жараша өз ара байланышты шарттап, ой билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат. Мындай шартта семантикалык талаа түзүлүп, сөздөрдүн маанилик түрлөрү дааналанат, ачыкка чыгат. Семантикалык талаалык байланыш катышка карата сөз маанилеринин түрлөрү омоним, полисемия, синонимия, антоним деп бөлүнөт. (4,118). Коомдук турмуштагы, жаратылыштагы, айлана-чөйрөдөгү, ааламдагы белгилүү (белгисиздерди атай албайбыз) ар кыл багыттагы түшүнүктөрдүн (заттардын, белгилердин, сандардын, кыймылдардын ж.б.) типтештирилген топтору дал ушундай лексикалык бирдиктердин тилде аткарган функциялары бири-биринен кескин айырмаланып турат. Ошон үчүн алар ар башка терминдик аталыштарга ээ болуп, өз-өзүнчө тилдик кубулуштар катары каралат. Көп маанилүү сөздөр, омоним, антоним, синоним лексикалык бирдиктерин семантикалык талаада, контекстте колдонбостон, бири-бирине катар коюп салыштыруу менен, алар өз ара айырмаланган кубулуштар экендигин ажыратууга болот: ак-кара, чоң-кичине, бар-жок сөздөрү – антонимдер; ат-ат, жаз-жаз, кой-кой сөздөрү –омонимдер; күлдү-жылмайды, акырын-аста, ич-курсак ж.б. сөздөрү – синонимдер.Типтештирилген бул лексикалык бирдиктер жеке-жеке туруп өз алдынча жашоо мүмкүнчүлүктөрүн аныктай алышпайт. Мындай шартта атоо мүнөздөрүнө гана ээ болушат. Алардын колдонулушу, маани берүү мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейиши, кайсы бир милдеттерди аткарышы тилдин синтаксистик-грамматикалык курулушунда жүзөгө ашырылат. Адамдардын байланыш-катыш мамилеринде, жашоо-турмуштун ар кыл жагдай-шарттарын ар түрдүү формаларда (оозеки,жазуу) чагылдырууда, чыгармалардын түрлөрүндө лексикалык бирдиктердин колдонулушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Алардын айрыкча, көркөм чыгармалардын тилинде колдонулушунда өздөрүнө тиешелүү жалпылыктарды, айталы, омонимдер омонимдик, синонимдер синонимдик, антонимдер антонимдик маанилерди алып жүргөнү менен, ошол чыгармалардын түрлөрүнүн спецификалык табиятына ылайык, белгилүү даражадагы өзгөчөлүү деңгээлдерди жаратат, бири-биринен айырмаланган кошумча маанилик жүктөрдү аркалап калат. Мындан кайсы бир жанрдын чыгармадагы синонимдерден экинчи бир жанрдагы ошол эле синонимдер таптакыр башкача аспектиде колдонулат, же алардын табияты өзгөрөт деп түшүнүүгө болбойт. Тек гана, бир чыгармадагы синоним, антоним же омонимдер экинчи жанрдагы чыгармалардагы колдонулган учурларында дагы бир кошумча маанилерди киргизип, дагы бир кошумча функцияларды аткарып калышы толук мүмкүн. Муну ачык -айкын көрүү үчүн, өйдөдө белгиленип жактан лексикалык бирдиктердин айрымдарынын мисалында кадыресе прозалык жанрдагы чыгарма менен биздин иликтөөбүздүн объектисин түзгөн макалдарды тең катар коюп салыштырып көрөлү:

1.... БИнак элек. Эми баары **бүттү**. Ташка тийген айнектей **күм-жам** болду... - Айтканыңыздай баары **жылас болду**, эне!... Жаркынды кечээ **жайына койдук**. (А.Стамов).

2. **Карылыктын алды – жаштыктын арты** (макал).

Биринчи мисалдагы **бүттү, күм-жам болду, жылас болду, жайына койдук** лексикалык бирдиктери контекст ичинде бири-бирине синонимдеш сөздөр. Колдонулган синонимдер баарыдан мурда, көркөм каражаттары болуп саналат. Контекстте көркөм сөз каражаты катары жогорку деңгээлдеги таасир күчкө ээ болуп, эмоционалдык-экспрессивдик мүнөздү шарттап турат. Алар бири-бири менен маанилик айтымдык тыгыз байланышта келип, биринен экинчиси, экинчисинен үчүнчүсү толукталып, биринен бири күчөтүлүп эмоционалдык-экспрессивдик кайгы-маанайды жаратты. Бүттү күм жам болду жылас болду синонимдеринде биринен экинчисине жылып өткөн маанилик чыңалуу бар. Алар көркөм ~~ж~~мадагы толуктоо, күчөтүү, чегине жеткирүү функцияларын аткарды. Синонимдердин маанилик чыңалуусуна алар менен контекстте түздөн-түз синтаксистик байланыш-катышта турган тилдик башка бирдиктердин да тиешеси бар.

Мындагы синонимдердин таасир берүүчүлүк деңгээлдеринин көтөрүлүшү **бүттү** сөзүнөн старт алат, б.а., маанилештиктин башаты ушул лексикалык бирдиктен башталат. Жогоруда белгиленгендей, **бүттү** – айрылууну жайынча билдирсе, анда кайгыруунун илеби турат; **күм жам болду** – жакынынан айрылууну жайынча коюунун мүмкүн эместиги, жетишсиздиги, айрылуудагы кайгыруунун көтөрүлүшү, жогурулашы чагылдырылат; **жылас болуу** – кайгыруунун жеткен чеги туюндурулат; **жайына койдук** – айрылууга макул болгон, баш ийген аргасыздык бар, мындан башка жол жоктук билдирилет. **Жайына койдук** синоними **бүттү, күм жам болуу, жылас болду** синонимдеринин жыйынтык көрсөткүчү, анда чегине жеткен маанилик чыңалуунун жарылуусу камтылган. Алдыңкы сүйлөмдөрдөгү **бүттү, күм жам болду, жылас болду** синонимдери бири-бирине карата кандайдыр бир ачык маанилик жакындыкты билдирип турушат. Аларды контексттен бөлүп алып, өз ара салыштырып көрсөк да: **бүттү, күм жам болду, жылас болду** бири-бирине карата маанилик жакындыгы бар экендиги байкалат. Ал эми бул синонимдер менен жайына койдук; сөзүн өз алдыларында жекече салыштырсак маанилеш жакындыктары байкалбайт: **бүттү - жайына койдук; күм жам болду – жайына койдук; жылас болду-жайына койдук**. Алардын ортосундагы маанилик жакындыктын бар экендиги контекст ичинде ачыкка чыгат.

Карылыктын алды – жаштыктын арты деген 2-мисал- жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү эң кыска макал. Ажырагыс сөз тизмегинен турган эки лексикалык бирдиктен уюшулган. Биринчи лексикалык бирдиги – **карылыктын алды**, экинчиси – **жаштыктын арты**. Ажырагыс сөз тизмеги деп алганыбыз, тилдик эрежелердин мыйзам ченемдеринен келип чыкты. Анткени алар, т.а., **карылыктын алды** жана **жаштыктын арты** сөз айкаштарынын ар бири: **карылыктын, алды** жана **жаштыктын, арты** толук кандуу сөздөрдөн уюшулганы менен, макал тутумунда бир бүтүндүктө келип, лексикалык бир гана мааниге ээ. Синтаксистик жактан грамматикалык ээ менен баяндоочтон турган жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү макал катары каралат. Ушундан улам, бул макалдын эки лексикалык бирдиктен уюшулгандыгын белгилеп коюшубуз керек.

Эки лексикалык бирдик тең бири-бирине карай синонимдеш колдонулду. Биринчиден, булардын лексикалык маанилери негизинен бирдей: **карылыктын алды** – белгилүү бир курак, жаштыктан өтүп кеткен курак, жаштыктын өтүп кеткен мезгили; **жаштыктын арты** – бул да белгилүү бир курак, карылыктын алдындагы мезгил. Ушул жагынан алып караганда, аталган синонимдердин экөөсү тең адам жашынын белгилүү бир курактык мезгилин билдиргендиктен, алардын лексикалык маанилери шексиз түрдө бирдей болот. Экинчиден, макал мазмунунун жаралышындагы бул синонимдердин функциясы карылык менен жаштыктын ортосундагы мезгил – куракты образдуу туюндуруу болуп саналат. Бир эле мезгил – курак эки башка тилдик бирдик менен туюндурулду да, өз ара синонимдик катарлар жаралды. Натыйжада макалдык мазмунду

туондуруу өзгөчө стилдик ыкмада жүзөгө ашырылды. Үчүнчүдөн, макалдагы ойдо билдирилип жаткан мезгил-курактын аты карылык, жаштык деген сыяктуу конкреттүүсөз менен түздөн-түз аталган жок. Ошол эле учурда аталбай жатып аталып калды. Анткени, **карылыктын алды, жаштыктын арты** синонимдеринин маанилери аталбай жатып аталып калган куракты туондуруп турат. Макалдагы синонимдердин айкалышкан чеги, тогошкон жери, синтаксистик-семантикалык мазмун биримдиги конкреттүү лексикалык бирдик менен атайын аталышка ээ болбой калган жаш-куракты лексикалык планда, карылык менен жаштыктын ортосундагы курак деп атап турат. Булар таптакыр башкача өнүгтөн жаралган синонимдер. Алардын ички табиятында карама-каршылыктын белгилери жатат, карама-каршылык кандайдыр сезилип турат. Ажырагыс сөз тизмектеринен уюшулган бул синонимдерди тең катар коюп, алардын составдык бөлүктөрүнө көңүл бурсак, нагыз антонимдерден уюшулгандыгын көрүүгө болот : карылыктын жаштыктын, алды арты. Демек, антонимдерден уюшулган синонимдер болуп чыга келет. **Карылыктын алды, жаштыктын арты** синонимдери ушул турпаттарында өз алдыларынча турганда да, макал тутумунда колдонулганда да бири-бирине карата каршы маанилерди жаратпайт, тескерисинче, алардын логикалык багыты бир түшүнүктү чагылдырып турат. Натыйжада бирдей маанилерди туондуруп калат.

Тилдик бирдиктердин колдонулуш максатына ылайык, ар кыл деңгээлдеги функция-милдеттерди аткарышы контекстке көз каранды. Ал функция – милдеттер сөздүн жеке башына тиешелүү болгон лексикалык маанисинин негизинде, т.а., түп маанисинин шартында ар кыл даражада, барк-баада жүзөгө ашырылат. Бир чыгармадагы сүйлөмдөрдө лексика-семантикалык маани толук ачылса, экинчи бир сүйлөмдөрдө өз маанилерине толук жете бербей, дагы бир сүйлөмдөр аркылуу толукталат. Кайсы бир сүйлөмдөрдө өз маанисинен алда-канча кеңири маанилик катмарланууларга дуушарланышы ыктымал. Кыргыз тили илиминде сөздүн колдонулушу, контексттеги кудурет күчү тууралуу мурдатан эле айтылып келет: « ... ар бир сөздү жалаң гана алгачкы жана тике маанисинде эле колдонбостон, алардын бир кыйласын семантикалык (маанилик) жакындыгы бар бир нече түшүнүктү билдирүү үчүн колдоно берүү ар бир тил үчүн кадыресе жеке көнүмүш болуп эзелтен бери эле колдонулуп келе жаткан ыкмалардан». (Орузбаева Б.1994.,24) Сөздөрдүн маанилеринде догмасыз көрүнүш болбойт. Алар маанилердин өзгөрүш процессине учурап турат. .... Тилде сөз өтө көп. Бирок алардын баары маанилик жактан бирдей эмес (Акматов Т.К. Мукамбаев Ж.1978.,88.). Тилдик жаатта алганда, көркөм чыгарма үчүн бышып-жетилген, даяр материал деген болбойт, сөздөр кадыресе кепте гана даяр, жетилген материал катары колдонулат, анткени алар мында бир гана белгилүү мааниге ээ эмеспи. Ал эми көркөм өнөрдө абал башка: сөздөр белгилүү бир көркөм алкакка түшүү аркылуу гана жетилет, өзүнүн чырайына чыгып, чыныгы күчүнө келе алат жана ушул эле маалда бүдөмүк, сырдуу боюнча кала берет. (Усубалиев Б.1994.,84). Сөздүн касиет белгилери тууралуу мындан башка да бир катар окумуштуулардын пикирлери бар.

Алардагы айтылган ой-пикирлерге ар тараптуу талдоо жүргүзүү биздин иликтөөбүздүн максатына кирбегендиктен, бардыгына токтолууну ылайык көрбөдүк. Тек гана, контекст ичиндеги лексикалык функцияларынын далили катары айрым теориялык ойлор мисалга алынды. Көркөм чыгармалардагы сөздөрдүн колдонулуш мүнөзүн, семантикасын, баалуулугун, эстетикалык беделин конкреттүү чыгармалардын мисалында кеңири, терең жана ар тараптуу ачып берүүдө профессор Б.Усубалиевдин «Көркөм чыгармага лингво-стилистикалык илик» аттуу эмгегин баса белгилеп коюшубуз абзел. Кандай болгон шартта да, кепте, бөтөнчө жанрдык чыгармалардын тилинде лексикалык бирдиктердин функция-милдеттери, колдонулуш мүнөздөрү өзгөчөлүү болот: 1. **Табак да таргылды, эт желген соң, бардыгы жай-жайына тарап кетишти** (К.Ж.). 2. **Эт, эттен кийин кет** (макал) Эки мисалда тең *эт лексемалары* катышып турат. «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» *эт* сөзү төмөндөгүдөй көп маанилүүлүккө ээ экендиги көрсөтүлгөн: 1. Жаныбарлардын сөөгүнө жабышкан дене ткандары. Дененин булчуң

эттери. Этиң калып көк жашык, каның калган бир кашык («Манас»). 2. Союлган малдын, андын, канаттуунун ж.б. азык-түлүк үчүн колдонулган (желе турган) ушундай дене заты. Койдун эти ж.б. Манапты ээрчип эт жеген, мадырайган соргогум (Токтогул). 3. Ар кандай жемиштердин, бакча өсүмдүктөрүнүн желе турган жумшак заты. Алманын жука, кызыл терисинин астына ширелүү, күн нуру сиңген даамдуу эти көрүнүп турду. (Ч.Айтматов). 4. Дене, бүткөн бой. Көйнөгүм жок, жылаңач, куру тонум этимде (Жазгыч акындар). Мисалдардын экөөндө тең эт сөзүнүн сөздүктөгү экинчи желе турган азык мааниси берилген.

1-кадыресе кара сөз түрүндөгү сүйлөм түзүлүшүндө **эттин желгени** тууралуу түшүнүк ачык-айкын туюндурулган, **эт** сөзү желе турган азык маанисинен сырткаркы кандайдыр бир кошумча маанини билдирүү функция-милдетин аркалабайт. Желе турган азык мааниси кийинки желген соң кыймыл-аракетти билдирген этиш сөзү менен синтаксистик катыш аркылуу түз түшүнүктө берилген. Ал эми 2-макал контекстиндеги эт лексемасында **эттин желгени** тууралуу ачык маани, түз түшүнүк жок болсо да, ошондой маани макалдык мазмунда камтылып тургандыгын байкоого болот, муну эттен кийин кет сүйлөмү билдирип турат. Мындагы **эттин желгени** тууралуу туюнтма макал башында колдонулган эт лексемасына сиңирилип берилген. Макал тутумунда эт лексемасынын семантикасы сүйлөм деңгээлине көтөрүлүп, сүйлөмдүк мазмунду аткарган функцияга ээ болуп турат. Натыйжада макалдын структуралык семантикасында атама сүйлөм милдетин аткарат. Макалда эт лексемасынын колдонулушу, семантикалык табияты логикалык түшүнүүнү талап кылат: эт- бул тамактан кийин эч нерсе талап кылбоо; эт- сый көрсөтүү убактысынын акыркы тамагы; эт- конок болуу убактысынын бүтүшү; эт- кыргыз элинин эң сыйлуу тамактарынын бири; эт-кыргыз элинин каада-салттык менталитетинин көрүнүшү. Кыргыз элинин аң-сезиминде **эттен** кийин тарап кетүү түшүнүгү калыптанган. Негизинен, логикалык планда, ушул функциялардын бардыгы эт лексемасынын семантикасында чагылдырылып турат.

Ошентип, тилдеги көп маанилүү сөздөр, омоним, синоним, антоним лексикалык бирдиктеринин мүнөз-табияттары, семантикалык маңыз-маанилери, функциялары контекст тутумунда гана аныкталууга тийиш жана бул маселени тереңирээк түшүнүү үчүн, илимий негизде аңдоо үчүн, чыгармалардын жанрдык табиятына тыгыз байланышта кароого туура келет. Дидактикалык жанрдагы чыгармалардын бир түрү болуп саналган макал табиятында бул лексикалык бирдиктердин жеке-жеке мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бар.

Адабияттар:

1. Акматов Т. К. Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Ф.: 1978.
2. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингво-стилистикалык илик. Бишкек. 1994.
1. Орузбаева Б. Сөз. Бишкек. 1994.
2. Жамааттык чыгарылыш. Азыркы кыргыз адабий тили. Бишкек. 2009.